

<https://helda.helsinki.fi>

pö Vastuullista vaateteollisuutta? : Kehitysmallin r

Salmivaara, Anna

Gaudeamus
2019-05-03

pö Salmivaara , A 2019 , Vastuullista vaateteollisuutta? Kehitysmallin ris
julkaisussa E Kettunen (Toimittaja) , Kaakkois-Aasia : Talous, ympäristö ja yhteiskunta .
Gaudeamus , Helsinki , Sivut 169-187 .

<http://hdl.handle.net/10138/310037>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

VASTUULLISTA VAATETEOLLISUUTTA? KEHITYSMALLIN RISTIRIITOJA KAMBODŽASSA

ANNA SALMIVAARA

Kambodža tunnettiin pitkään lähinnä punakhmerien hirmuhallinnosta, joka hallitsi maata 1975–1979. Maahan on 2000-luvulla alettu liittää myös toisenlaisia mielikuvia. Monet suomalaiset ovat vierailleet Angkor Watin mahtavilla viidakkotemppeleillä, ja ”Made in Cambodia” -lappu löytyy yhä useammin länsimaisen vaatemerkin myymän vaatteiden saumasta. Kambodža kuuluu silti Myanmarin ja Laosin ohella Kaakkois-Aasian köyhimpiin maihin ja on esimerkiksi länsinaapuriinsa Thaimaahan verrattuna huomattavan maatalousvaltainen. Harva kuitenkaan tietää Kambodžan yhteiskunnallisesta tilanteesta laajemmin. Hun Sen – entinen punakhmeri – on hallinnut maata jo kolmen vuosikymmenen ajan, ja viime vuosina Kambodža on avoimesti kääntänyt selkensä länsimaiden demokratiavaatimuksille.

Kylmän sodan päätyttyä 1990-luvulla Kambodžasta tuli kansainvälisen rauhanrakentamisen ja kehityskonsensuksen laboratorio. Sen tie kulki kansanmurhan traumoista ja sisällissodan sekasorrosta vakaan talouskasvun mallimaaksi ja valmisvaatteiden tuottajaksi. Avunantajien kehitysmalli perustui talouden vapauttamiselle ja demokratialle, joiden oletettiin tukevan toistaan.

Vaateteollisuudesta tuli talouskasvun moottori, ja kansainvälisiä vaatemerkkejä houkuteltiin maahan työntekijöiden oikeuksiin keskittyvän tehdasmonitorointiohjelman avulla. Vaateteollisuuden ja matkailun ansiosta Kambodžan talouskasvu on viime vuosikymmeninä ollut maailman huipputasoa. Lähempi tarkastelu paljastaa kuitenkin mallin jännitteet. Kehitysmallin toinen puoli – demokratia ja ihmisoikeudet – laahaa perässä. Korruption ja epävirallisille lojaalisuussuhteille perustuvien valtaverkostojen järjestelmän takia kasvun hyödyt ovat jakautuneet äärimmäisen epätasaisesti. Tehdastyöntekijöiden ja maaseutuväestön tyytymättömyys on lisääntynyt.

Vuoden 2013 vaalien alla Kambodžan kehitysmalli tuli muruskohtaan. Arabikevääseen viitaten ajasta puhuttiin toiveikkaasti ”Kambodžan keväänä”, mutta toiveet poliittisesta muutoksesta osoittautuivat turhan optimistisiksi. Hun Sen ja hänen edustamansa Kambodžan Kansanpuolue (Cambodian People’s Party, CPP) eivät halunneet jakaa valtaansa. Vuoden 2018 vaalien alla tärkein oppositiopuolue lakkautettiin ja kriittiset äänet hiljennettiin. CPP sai vaaleissa kaikki parlamenttipaikat itselleen.

Ensi kertaa sitten 1990-luvun Kambodža on avoimesti hylännyt länsimaiden demokratiaa ja ihmisoikeuksia korostavan kehitysmallin. Maan johto on todennut, ettei se enää tarvitse vanhoja tukijoitaan. Samalla Kiinan vaikutusvalta alueella on kasvanut. Kambodžan kehitys osoittaa myös, että uusliberalismi ja autoritaarinen politiikka sopivat hyvin yhteen, vaikka talouden vapauttamisen piti johtaa maan demokratisoitumiseen.

Kambodža ei myöskään ole ainoa tällä tiellä oleva Kaakkois-Aasian maa. Yhdysvaltalaisen Freedom House -järjestön mukaan demokratiakehitys on takerrellut kaikissa alueen maissa vuosina 1980–2016. Kiinnostava vertailukohta löytyy esimerkiksi Myanmarista, jossa talouskasvu on niin ikään lähtenyt vauhtiin kansainvälisen yhteisön tuella mutta demokratia ja ihmisoikeudet eivät ole kehittyneet samassa tahdissa. Myös Filippiineillä ja Thaimaassa suunta on kääntynyt viime vuosina vähemmän demokraattiseen suuntaan.

Tässä luvussa tarkastellaan Kambodžan kehitystavoitteiden toteutumista, kasvun ja oikeuksien välisiä jännitteitä sekä viime vuosien yhteiskunnallista murrosta. Luku perustuu vuosina 2016–2017 Kambodžassa kerättyyn etnografiseen aineistoon ja haastatteluihin sekä erityisesti vaateteollisuutta koskevaan lehdistömaterialiin.

KEHITYSKONSENSUKSEN LABORATORIO

Punakhmerien hirmuhallinto syntyi osana kylmän sodan ideologista taistelua Kaakkois-Aasiassa. Yhdysvallat tuki vuoden 1970 sotilasvallankaappausta, joka syrjäytti vallasta suositun kuningas Sihanoukin, ja pommitti Kambodžan maaseutua osana Vietnamin sotaa. Tämä kasvatti kommunistisen sissiryhmän punakhmerien kannatusta maaseudulla.¹ Vuonna 1975 punakhmerit marssivat Phnom Penhiin, ajoivat kaupungin asukkaat maaseudulle ja aloittivat radikaalin maatalouden kollektivisointiin perustuvan yhteiskuntakokeilun. Tavoitteena oli luoda ateistinen agraariyhteiskunta, jossa ei olisi jälkeäkään kapitalistisesta kehityksestä. Alle neljä vuotta kestänyt valtakausi oli tuhoisa. Kun Vietnamin puolelle loikanneista entisistä punakhmereistä koostuneet joukot Vietnamin armeijan tuella vapauttivat Phnom Penhin huhtikuussa 1979, maa oli raunioina. Arviolta 1,7 miljoonaa ihmistä (neljännes maan väestöstä) oli kuollut vainoissa tai nälkään ja tauteihin työleireillä.²

Kamputsean kansantasavalta (Democratic Republic of Kampuchea) oli 1980-luvulla Vietnamin vasallivaltio, jota johti vapautusjoukoista muodostettu Kamputsean Kansademokraattinen Puolue (Kampuchean People's Revolutionary Party, KPRP). Itänaapurilla oli suuri sananvalta hallinnossa ja politiikassa, minkä lisäksi maa oli taloudellisesti riippuvainen Neuvostoliiton tuesta.³ Sisällissota Vietnamin tukeman hallituksen ja Luoteis-Kambodžan viidakoihin ajettujen punakhmerien välillä jatkui koko 1980-luvun. Kiina ja Yhdysvallat eivät tunnustaneet maan uutta hallintoa, ja punakhmerit edustivat maata virallisesti YK:ssa vuoteen 1991 asti.⁴

Kylmän sodan päätyttyä myös Kaakkois-Aasian alueen voimatasapaino muuttui. Kambodžan johto ymmärsi, että taloudellista ja poliittista tukea oli etsittävä lännestä.⁵ Sisällissodan osapuolten välinen tulitauko solmittiin kansainvälisen yhteisön tuella vuonna 1991. Sopimuksen toimeenpanoa asetettiin valvomaan YK:n siihenastisen historian mittavin rauhanturvaoperaatio (United Nations Transitional Authority in Cambodia, UNTAC). UNTAC heijasteli kylmän sodan jälkeistä optimismia sekä uskoa rauhaan ja demokratiaan. Sen tärkein tehtävä oli järjestää vuonna 1993 ensimmäiset monipuoluevaalit, missä se myös onnistui. Äänestysprosentti oli huima 89,6, ja punakhmerit pysyivät turvallisen kaukana kärkisijoilta. Maata 1980-luvun hallinnut KPRP – joka länsimielisyytensä osoituksena hylkäsi sosialismin ja vaihtoi nimensä Kambodžan Kansanpuolueeksi (CPP) – hävisi yllättäen vaalit kuningasmieliselle Funcinpec-puolueelle.⁶ Vakauden takaamiseksi ja kansainvälisen yhteisön siunauksella maahan asetettiin kaksi pääministeriä, yksi kummastakin puolueesta.⁷ Jännitteinen hallituskoalitio tuli tiensä päähän vuonna 1997, kun CPP:n pääministeri Hun Sen syytti hallituskumppaneitaan liittoutumisesta punakhmerien kanssa ja syrjäytti nämä aseellisesti. Kansainvälinen yhteisö ei tuominut vallankaappausta, koska pelkäsi talouskehityksen vaarantuvan ja maan ajautuvan sekasortoon.⁸

Yhteiskunnalliset olot vakiintuivat 1990-luvun lopulla, kun punakhmerit saatiin lopullisesti kukistettua. Kansainvälinen yhteisö tuki maan jälleenrakennusta voimakkaasti. Kaksi miljardia dollaria maksaneen rauhanturvaoperaation jälkeen Kambodžalle myönnettiin vuosina 1993–2011 yhteensä 12,1 miljardia dollaria virallista kehitysapua. Kylmää sotaa seuranneen optimismin mukaisesti demokratian ja markkinatalouden ajateltiin kulkevan käsi kädessä, toinen toistaan vahvistaen. Kambodžasta tuli yksi tämän kehityskonsensuksen laboratorioista. Vientiin pohjaavaa talouskasvua lähdettiin tavoittelemaan kansainvälisten rahoituslaitosten oppien mukaisesti talouden vapauttamisella. Samanlaisesti kehitysyhteistyöprojekteilla pyrittiin vahvistamaan demokratiaa, ihmisoikeuksia ja ”hyvää hallintoa”.⁹ Uusi lainsäädäntö

luotiin vuonna 1993 hyväksytyn perustuslain pohjalle, minkä lisäksi Kambodža ratifioi keskeiset kansainväliset ihmisoikeussopimukset.

TALOUSKASVUN HEDELMÄT

Yhteiskunnallisen tilanteen vakiinnuttua myös talous alkoi kasvaa voimakkaasti. Vuosina 2000–2015 Kambodžan bruttokansantuote kasvoi keskimäärin 7,8 prosenttia vuodessa ja nousi 1 225 dollariin asukasta kohden.¹⁰ Vuonna 2017 talous kasvoi 7,1 prosenttia, ja kasvun ennustetaan jatkuvan samalla tasolla vielä seuraavat viisi vuotta.¹¹ Maailmanpankin tilastojen valossa maailman köyhimpiin kuuluneesta maasta tuli alemman keskitulotason maa vuonna 2016.¹²

Köyhyys onkin vähentynyt huomattavasti. Vuonna 2007 kansallisen köyhyysrajan alapuolella oli 48 prosenttia kansalaisista mutta vuonna 2012 enää 19 prosenttia.¹³ Eriarvoisuus kasvoi vuoteen 2007 asti mutta on sen jälkeen alkanut laskea. Haavoittuvaisuus on kuitenkin yhä suurta. Vaikka köyhyydessä elävien määrä on vähentynyt, elää noin puolet kansalaisista juuri ja juuri virallisen köyhyysrajan yläpuolella.¹⁴ Köyhyyden vähentyminen on näkynyt esimerkiksi kulutuselektroniikan nopeana yleistymisenä. Kolme neljästä kotitaloudesta omistaa matkapuhelimen, 71 prosenttia moottoripyörän ja 68 prosenttia television. Vielä vuonna 2004 vastaavat luvut olivat 14 prosenttia, 46 prosenttia ja 29 prosenttia.¹⁵ Toisaalta kolmanneksella kotitalouksista ei ole ympärivuotisesti käytössään puhdasta juomavettä ja 44 prosentilla ei ole sähköä.¹⁶

Sosiaalisen kehityksen mittareilla tulokset ovat olleet heikompia. Inhimillisen kehityksen indeksillä Kambodža oli vuonna 2015 sijalla 143 kaikkiaan 188 maan joukossa, mikä on Myanmarin jälkeen Kaakkois-Aasian toiseksi alhaisin sija. Koko Aasiassa alhaisimmalla sijalla ovat Nepal, Jemen ja Afganistan. Yleinen terveydentila Kambodžassa on parantunut, ja esimerkiksi elinajanodote nousi 57,9 vuodesta 71,9 vuoteen vuosina 2000–2010.¹⁷ Myös väestön koulutus on hitaasti parantunut. Alakoulun suorittaneiden osuus

nousi 37 prosentista 53 prosenttiin vuosina 2004–2014. Vaikka koulunkäynti on yleistynyt, ei sukupuolten välinen ero ole juuri kutistunut. Myös koulutuksen laadussa on edelleen huomattavia ongelmia.

Taloukasvu on keskittynyt erityisesti pääkaupunki Phnom Penhiin, ja elintasokuilu maaseudun ja kaupunkien välillä on suuri. Köyhistä 90 prosenttia asuukin maaseudulla.¹⁸ Maaseudun köyhyyteen vaikuttaa erityisesti kasvava maattomuus, jota pahentavat maakaappaukset ja laajojen maa-alueiden luovuttaminen suurmaanomistajien ja yritysten hyödynnettäväksi alhaiseen hintaan. Vuonna 2007 rikkain kymmenys omisti 64 prosenttia ja rikkain prosentti arviolta 20–30 prosenttia maasta. Maaseutuväestöstä viidennes ei omista maata ollenkaan ja 45 prosenttia omistaa alle hehtaarin. Entisistä pienviljelijöistä on pitkälti tullut maattomia maatyöläisiä.¹⁹

DEMOKRATIAN ILLUUSIO

Demokratia ja ihmisoikeudet eivät ole kehittyneet Kambodžassa yhtä nopeasti kuin talous. Säännöllisistä vaaleista huolimatta valta on keskittynyt CPP-puolueelle ja pääministeri Hun Senille. Vaikka yhteiskunta on vakaa ja rauhallinen, eivät muut ”hyvän hallinnon” osa-alueet, kuten läpinäkyvyys, oikeusvaltion toimivuus tai korruption hallinta, ole vahvistuneet.

Tilannetta on selitetty hallinnon heikkoudella tai jopa kambodžalaisen kulttuurin epädemokraattisuudella.²⁰ Poliittisen kulttuurin muuttumattomuuden korostaminen ei kuitenkaan ole kovin hedelmällinen tarkastelutapa. Kambodžan poliittinen malli heijastaa ennen kaikkea yhteiskunnallisia valtasuhteita ja maan johdon poliittista strategiaa. Hun Senin hallinnosta paljon kirjoittaneen Sebastian Strangion mukaan CPP ei ole todellisuudessa koskaan hyväksynyt avunantajien kehitysmallia vaan ainoastaan omaksunut demokratia- ja ihmisoikeusdiskurssin taatakseen apumiljardit. Kauniin ulkokuoren alla se on hallinnut autoritaariseen ja tiukan hierarkkiseen tapaansa.²¹

Kambodžan politiikkaa on kuvattu neopatrimonialismin käsitteellä.²² Sillä viitataan hallintotapaan, jossa virallinen, lakeihin perustuva byrokraattinen valta sekoittuu henkilökohtaisille suhteille perustuvaan epäviralliseen valtaan ja klientelismiin.²³ Henkilöiden väliset riippuvuus- ja vastavuoroisuussuhteet määrittävät sitä, miten virallisia lakeja noudatetaan.

Klientelismin logiikkaa tukee tapa, jolla valta on Kambodžassa ja buddhalaisessa ajattelussa perinteisesti ymmärretty. Keskeinen on karman käsite, jonka mukaan ihmisen hyväosaisuus selittyy entisen (tai nykyisenkin) elämän hyvillä teoilla. Niiden tuottama meriitti oikeuttaa valtaan. Tästä näkökulmasta katsottuna valta on henkilökohtaisiin ominaisuuksiin perustuva oikeus eikä niinkään seurausta institutionaalisesta asemasta tai tittelistä. Esimerkiksi korkean viranomaisen asema yksinkertaisesti mahdollistaa sen vallan käytön, johon tuolla henkilöllä on jo ennestään oikeus meriittinsä ansiosta.²⁴ Karma myös selittää ihmisten välistä eriarvoisuutta ja tekee siitä tietyllä tavalla hyväksyttävää. Hyväosaisten tulee huolehtia heikompiensa vahvistaakseen oikeutustaan valtaan.

Henkilökohtaisiin verkostoihin perustuvalla hallintatavalla on Kambodžassa vuosituhansien mittainen historia,²⁵ ja CPP on hyödyntänyt tätä poliittisessa strategiassaan. Puolueen valta rakentuu patrimonialistisille verkostoille, joita khmerin kielellä on kutsuttu langoiksi (*khxae*). Langat sitovat yhteiskunnan jäsenet hierarkkisesti toisiinsa, ja kilpailevat verkostot linkittyvät pyramidimaisesti yhteen. Ylempänä hierarkiassa olevat ajavat alempien etuja ja saavat näiltä vastapalveluksena poliittista tukea ja mahdollisesti myös rahaa, mikä aiheuttaa korruptiota.²⁶

Järjestelmän huipulla on puolue- ja bisneseliitti, korkeimpana pääministeri Hun Sen. Hun Senin vallasta kertoo esimerkiksi se, että hän voi nimittää luotettujaan ja sukulaisiaan hallinnon, puolueen ja asevoimien johtopaikoille. Hän kontrolloi myös asevoimia.²⁷ CPP:n luoman järjestelmän perusta on maaseudun poliittinen tuki, jonka varmistamisessa puoluekoneistolla ja erityisesti paikallistason virkamiehillä ja puoluetöryhmillä on tärkeä rooli. Vaalien alla kannattajia pyritään saamaan liikkeelle jakamalla heille

rahaa, vaatteita ja elintarvikkeita. CPP:tä äänestäneisiin kyliin rakennetaan kouluja, teitä ja vesijohtoverkostoja.²⁸ Näin ”kehitys” näyttäytyy palkkiona lojaalisuudesta puolueelle – ei valtion perustehtävänä. Klientelistinen perinne istuu tiukasti nyky-Kambodžan tulkinnassa demokratiasta. Vaalit eivät välttämättä edistä demokratiaa vaan lähinnä vahvistavat klientelismii ja valtaapitävien auktoriteettia.²⁹ CPP-puolueesta onkin Kambodžassa tullut pitkälti valtion synonyymi. Puolue ohjaa tiukasti myös mediaa, joka välittää uutisvirtaa pääministeristä ja puolue-eliitistä avaamassa kouluja ja infrastruktuurihankkeita.

Langat yhdistävät poliittista eliittiä ja liike-elämää. 1980-luvulla puolueyhteyksien kautta asemansa luonut taloudellinen eliitti saa etuoikeuksia ja turvaa vastineeksi taloudellisesta tuestaan CPP:lle. Tärkeä rooli on suurliikemiehillä (*oknha*). Historiallisesti oknha oli aatelistitteli, jonka kuningas saattoi myöntää erityisen ansioituille yhteiskunnan jäsenille, mutta 1990-luvulta lähtien se on voitu myöntää henkilölle, joka lahjoittaa yli 100 000 dollaria CPP-puolueen kansallisiin kehitysprojekteihin. Vastineeksi oknhat saavat erilaisia monopolioikeuksia (alkuvaiheessa laittomien tuotteiden tai vaikkapa tupakan kaupassa, nykyisin tärkeillä infrastruktuuri- ja palvelusektoreilla) tai esimerkiksi valtavia maankäyttöoikeuksia. Oknhista on vähitellen tullut puoluerahoituksen kulmakivi, ja nykyisin ryhmään kuuluu jopa 700 henkilöä, joista monet ovat samalla CPP:n senaattoreita tai Hun Senin läheisiä neuvonantajia.³⁰

Oikeuslaitoksella on myös olennainen rooli CPP:n vallan turvaamisessa. Puolueen kontrolloimat tuomioistuimet muun muassa suojaavat laittomia maakauppoja tekeviä liikemiehiä. Väärinkäytöksiä esiin nostavat henkilöt, kuten opposition jäsenet, journalistit tai ympäristö-, ay- ja ihmisoikeusaktivistit, voidaan hiljentää rikoslain kunnianloukkaukspykälään vedoten.³¹ Poikkiteloin asettuneita on jopa murhattu, ja murhaajat ovat jääneet ilman rangaistusta. Oikeuslaitoksen uudistuksia on suunniteltu 1990-luvulta lähtien, mutta niitä ei ole toteutettu.³²

Tällä tavoin patrimonialiset verkostot läpäisevät Kambodžan yhteiskunnan. Järjestelmän kestävyys piilee henkilöiden välisessä

lojaalisuudessa ja siinä, että riippuvuussuhteet ovat tehokas keino turvata oma asema yhteiskunnassa, jossa väkivaltaisen historian traumat näkyvät yleisenä luottamuksen puutteena.³³ Verkostojen vahvuus kuitenkin hyödyttää vallanpitäjiä, ja järjestelmä on mahdollistanut talouskasvun ja yhteiskunnallisen vakauden ilman ”hyvää hallintoa”.

Vaikka tämä on ristiriidassa kansainvälisen yhteisön tavoitteiden kanssa, ei malli ole kehittynyt irrallaan globaaleista yhteyksistä. Kambodžan eliitti on hyötynyt kansainvälisten avunantajien vaatimista uusliberalistisista reformeista. Julkisten resurssien yksityistämistä saadut voitot on kanavoitu klientelismiin vahvistamiseen.³⁴ Korkeimmin koulutetut ammattilaiset ovat siirtyneet työskentelemään kehitysyhteistyösektorin hyväpalkkaisiin töihin, mikä on entisestään heikentänyt maan julkista sektoria. Avustusvarat ovat vähentäneet valtion tarvetta kantaa veroja, mikä on antanut tilaa korruptiolle.³⁵ Lisäksi kansalaisyhteiskunnan riippuvaisuus ulkomaisesta rahoituksesta on saanut järjestöt suuntaamaan vaikuttamistyönsä kansainvälisten tahojen suuntaan paikallisen politiikan sijaan.³⁶

Kambodžan tapaus on hyvä esimerkki ”ulkoapäin” edistetystä demokratiasta. Sebastian Strangio on kuvannut Hun Senin ja länsimaisen yhteisön suhdetta ”tanssina”, jossa ensin mainittu on ollut viejänä. Autoritarismia on kiristetty ja höllätty aina tilanteen mukaan niin, että kansainvälinen yhteisö on pysynyt tyytyväisenä. Demokratian kuvajaisen takana CPP on hallinnut maata manipuloimalla historiaa ja kulttuuria. Demokratian symbolit ja narratiivit kuuluvat kyllä virallisissa puheissa, mutta pinnan alla mikään ei ole muuttunut.

VAADETUOTANTO TALOUSKASVUN MOOTTORINA

Kambodžan vaateeteollisuus ilmentää kiinnostavalla tavalla talousliberalismin, demokratian ja ihmisoikeuksien yhdistelmään pohjaavan kehitysmallin ristiriitaisuutta. Se on myös esimerkki siitä,

kuinka talouskasvun hyötyjen epätasainen jakautuminen ruokkii pinnan alla kyteviä jännitteitä.

Vaateteollisuudella on ollut merkittävä asema Kambodžan vientivetoiseen kasvuun pohjaavassa talousmallissa. Ala oli helppo valinta kasvun moottoriksi 1990-luvulla, sillä matalat tuotantokustannukset ja halpa työvoima houkuttelivat ulkomaisia sijoittajia. Ensimmäiset tehtaat perustettiin vuonna 1994. Teollisuus kasvoi nopeasti, ja kun Kambodža neljän vuoden kuluttua aloitti Yhdysvaltain kanssa neuvottelut vientikiintiöistä, toimiala työllisti jo 80 000 työntekijää. Vuosina 1999–2004 voimassa olleen kauppasopimuksen aikana sektori kasvoi huomattavasti, ja sen päättyessä työntekijöitä oli jo 220 000.³⁷

Vuonna 2015 tekstiiliteollisuus tuotti 78 prosenttia maan tavaraviennin tuloista ja oli maatalouden jälkeen maan suurin työllistäjä. Sektorin 650 000 työntekijästä 85 prosenttia on naisia. Maailmanlaajuisesti Kambodžan vaateteollisuus on kuitenkin pieni tekijä: sen osuus on vain 1,7 prosenttia maailman vaateviennistä. Vaateteollisuus on ostajavetoisena teollisuudenalana haavoittuvainen, mihin Kambodžassa vaikuttaa myös vähäinen teknologian kehitys. Maassa noudatetaan edelleen 1990-luvulla omaksuttua niin kutsuttua *cut–make–trim*-tuotantomallia, jossa kankaat ja muut raaka-aineet tuodaan ulkomailta ja vain leikkaus ja ompelu tehdään Kambodžassa. Työvoiman koulutukseen ja osaamiseen ei olla panostettu, ja omistajat tuovat johtajat ja esimiehet omista kotimaistaan.

Kambodžan vaateteollisuus on ollut alusta asti vahvasti aasialaisessa omistuksessa. Nykyisin kiinalaiset omistavat 36 prosenttia tehtaista. Muita huomattavia omistajia ovat taiwanilaiset (20 %), hongkongilaiset (13 %) sekä korealaiset (12 %). Vain 4 prosenttia teollisuudesta on kambodžalaisessa omistuksessa.³⁸ Suurin osa vaatteista viedään EU-alueelle. Iso-Britannia mukaan lukien alueelle viedään 45 prosenttia tuotannosta. Yhdysvaltoihin viedään neljännes ja Japaniin 9 prosenttia.³⁹ Matalien palkkojen lisäksi Kambodžan kilpailukykyyn vaikuttavat tuottajille myönnetty verohelpotukset, kuten viiden ensimmäisen tuotantovuoden

verovapaus. Lisäksi Kambodžassa tuotetut vaatteet nauttivat EU:n ja Yhdysvaltain vähiten kehittyneille maille myöntämistä tullihelpotuksista (EU:n Everything But Arms -malli ja Yhdysvaltain Generalized System of Preferences). Tullihelpotukset houkuttelevat erityisesti aasialaisia sijoittajia avaamaan tehtaita Kambodžaan. Vaateteollisuuden etujärjestön GMAC:in (Garment Manufacturers' Association of Cambodia) lähinnä kiinalaisista tehtaanomistajista koostuvalla johdolla on hyvin läheiset suhteet Kambodžan hallitukseen.

Vaateteollisuuden nopeaa kasvua siivitti merkittävästi Kambodžan ja Yhdysvaltain välinen kauppasopimus (1999–2004). 1990-luvun kehitysparadigman hengessä tuontikiintiöt kytkettiin työolosuhteiden ja -oikeuksien kohentamiseen. Kambodža oli ratifioinut 1990-luvulla keskeiset Kansainvälisen työjärjestö ILO:n sopimukset, ja kansainvälisten kumppanien tuella laadittu työlaainsäädäntö takasi kaikki tärkeät oikeudet, kuten työntekijöiden järjestäytymisenvapauden. Lain toimeenpano oli kuitenkin olematonta ja työsuojeluviranomaiset ja oikeuslaitos korruptoituneita. Yhdysvallat ei luottanut kambodžalaisten kykyyn valvoa oikeuksien toteutumista, joten se loi ILO:n kanssa uudenlaisen valvontamekanismin. Better Factories Cambodia (BFC) -nimellä tunnettu ohjelma alkoi valvoa vaatetehtaita ja raportoida löydöksistään suoraan ostajille eli kansainvälisille vaatemerkeille.

Ohjelmaa on pidetty menestyksenä. Sen avulla Kambodža profiloitui eettiseksi tuottajamaaksi, josta isojen vaatemerkkien oli turvallista ostaa vaatteitaan. Kambodžaan se toi uusia tehtaita ja työpaikkoja. Kauppasopimuksen päätyttyä vuonna 2004 ohjelmaa jatkettiin kaikkien osapuolten toiveesta. Siitä lähtien BFC:n mandaatti on uusittu kerta toisensa jälkeen, ja ohjelma toimii edelleen. Kambodžasta ILO:n luoma malli on levinnyt jo kymmeneen maahan.

BFC:n on vaikuttanut merkittävästi siihen, että Kambodžan vaateteollisuudessa noudatetaan lain minimimääräyksiä suhteellisen hyvin. Työturvallisuus ja -olosuhteet ovat paremmat kuin Bangladeshissa, kuten kambodžalaisaktivistit usein myöntävät.

Minimipalkkausta noudatetaan, ja lapsityövoimaa käytetään suhteellisen vähän. Pinnan alla on kuitenkin vakavia ongelmia. Esimerkiksi vuosina 2001–2011 työntekijöiden reaaliensiot laskivat 22 prosenttia,⁴⁰ eikä minimipalkka riitä elinkustannuksiin. Joukko-pyörytymiä tapahtuu kuumissa tehtaissa suhteellisen usein, ja työntekijöitä kuljettavat avolava-autot joutuvat liikenneonnettomuuksiin tuon tuosta. Työviikko on kuusipäiväinen ja ylitöitä tehdään jatkuvasti, yleensä päivittäin. Työntekijöillä ei useimmiten ole myöskään mahdollisuutta kieltäytyä ylitöistä, mutta harva niin haluaisikaan tehdä, sillä peruspalkka ei riitä perheen elättämiseen. Työntekijät lähettävät usein ison osan palkastaan vanhemmilleen auttaakseen näitä taloudellisesti.⁴¹

Matalien palkkojen ja muiden ongelmien taustalla on työntekijöiden heikko järjestäytyminen. Vaikka BFC-ohjelma ja kansainväliset verkostot suojaavat ammattiyhdistysliikettä, itsenäisiä liittoja syrjitään ja häiritään yleisesti.⁴² CPP-puolueen aggressiivinen klientelismi vaikuttaa myös ay-liikkeeseen. Kun ILO ja kansainväliset ay- ja kansalaisjärjestöt alkoivat tukea Kambodžan ammattiyhdistysliikettä 2000-luvun alussa, hallitus vastasi perustamalla omia liittojaan. Tämän vuoksi ammattiliittoja on Kambodžassa paljon mutta lähes kaikki ovat hallituksen kontrollissa. Veteraaniaktivistit ovat kuvanneet, kuinka 2000-luvun alussa itsenäisen liiton paikallisosaston perustamisen jälkeen samaan tehtaaseen ilmestyi hyvin pian CPP-mielinen kilpailija, jonka jäseniksi tehtaan johto usein automaattisesti liitti uudet työntekijät.

Monet CPP:n liittojen johtajista ovat hallituksen korkeita virkamiehiä, ja liitot toimivat vaalien alla muiden CPP:n verkostojen tapaan kampanjaorganisaatioina.⁴³ Hallituksen liitot jarruttavat työntekijöiden oikeuksien edistämistä niin tehdaskohtaisesti kuin kansallisella tasolla. Ne myötäilevät työnantaja- ja hallitusosapuolta palkkaneuvotteluissa eivätkä osallistu työväenliikkeen protesteihin.⁴⁴ Myös BFC-ohjelmaa on arvosteltu itsenäisen ay-liikkeen heikentämisestä, sillä se on kutsunut neuvottelupöytiin myös hallituksen liitot ja näin oikeuttanut niiden aseman työntekijäosapuolen edustajina.⁴⁵

Tekstiiliteollisuudessa on siis havaittavissa samankaltainen prosessi kuin Kambodžan yhteiskunnassa laajemmin: oikeudet toteutuvat päällisin puolin, mutta pinnan alla tilanne on tiukasti CPP:n hallinnassa. Kolmikantainen neuvotteluasetelma on käytännössä kaksikantainen. Hallitus ja tehtaanomistajat pyrkivät heikentämään itsenäisiä liittoja, millä varmistetaan alhaiset palkat ja estetään tuotantoa haittaavat lakot ja laajempi yhteiskunnallista oikeudenmukaisuutta vaativa liikehdintä.

Itsenäiset liitot ovat erittäin riippuvaisia kansainvälisistä verkostoista. Rahallisen tuen lisäksi ne tarjoavat työntekijöiden oikeuksiin sekä järjestäytymis- ja neuvottelutaitoihin liittyvää koulutusta. Kansainvälisten verkostojen avulla itsenäiset liitot myös pyrkivät painostamaan länsimaisia ostajia takaamaan työntekijöiden oikeudet alihankkijoidensa tehtaissa. Ulkomaiset vaatemerkit käytännössä huolehtivatkin työlainsäädännön toimeenpanosta Kambodžassa.⁴⁶ Toisaalta kansainvälinen tuki ja koulutus ovat vahvistaneet itsenäisiä liittoja ja kasvattaneet niiden vaatimuksia. Vuonna 2010 turhautuminen paikallaan laahaaviin palkkoihin johti maanlaajuisiin lakkoihin. Demokratian ensimmäisinä vuosikymmeninä ammattiyhdistysliike oli Kambodžan näkyvin yhteiskunnallisen protestin kanava. Se oli ainoa liike, joka pystyi saamaan liikkeelle laajoja joukkoja vaatimaan hyvinvoinnin oikeudenmukaisempaa jakautumista ja loi tietä laajemmalle liikehdinnälle 2010-luvulla.⁴⁷

KAMBODŽAN KEVÄT

1990-luvun lopulta alkaneet vakaushetki ja talouskasvu eivät hyödyttäneet köyhimpiä ja haavoittuvaisimpia. Tyytymättömyys elitismiin, korruptioon ja eriarvoisuuteen alkoi voimistua 2010-luvulla. Laajat yhteiskäytössä olleiden maa-alueiden luovutukset suur-yritysten hyödynnettäväksi olivat jättäneet jopa satojatuhansia kambodžalaisia maattomiksi tai asunnottomiksi. Vuoden 2013 vaalien alla kasvavaan tyytymättömyyteen yhdistyi uudenlainen usko muutokseen. Kambodžan kehitysmalli tuli murrosvaiheeseen.

Muutoksen keskiössä olivat nuoret. Kambodžan väestörakenne on huomattavan nuori: 65 prosenttia väestöstä on alle 30-vuotiaita, ja vuoden 2013 vaaleissa 16 prosenttia äänestäjistä oli ensikertalaisia.⁴⁸ Nuoret ovat sekä henkisesti että taloudellisesti vapaampia CPP:n vaikutusvallasta kuin vanhemmat. Monet muuttavat työn perässä Phnom Penhiin ja yhä useammin naapurimaihin saakka. He ovat vanhempiaan korkeammin koulutetumpia ja pääsevät käsiksi valtamedian viesteistä poikkeavaan tietoon. Uusia ajatuksia nuoret saavat muun muassa sosiaalisesta mediasta. Nuoret eivät myöskään muista punakmerien väkivaltaa, ja he odottavat omalta elintasoltaan ja yhteiskunnalta ylipäättään enemmän.⁴⁹

Myös oppositio oli yhtenäisempi kuin koskaan aikaisemmin. CPP oli pitkään onnistunut pelaamaan oppositioryhmittymiä toisiaan vastaan. Vuonna 2012 perustettu Kansallisen Pelastuksen Puolue (Cambodia National Rescue Party, CNRP) yhdisti kaksi oppositiopuoluetta yhteisen muutosteeman ympärille. Se nosti esille kansalaisten konkreettisia huolenaiheita, jotka liittyivät palkkoihin, korruptioon, ympäristöongelmiin ja maakaappauksiin, ja osoitti myös niiden yhteyden CPP:n hallintoon. CNRP käytti taitavasti sosiaalista mediaa ja sai massat liikkeelle myös maaseudulla. Kun Hun Sen salli oppositiojohtaja Sam Rainsyn palata maanpaosta vaalien alla, kymmenet tuhannet ihmiset olivat häntä vastassa Phnom Penhin kaduilla. Usko muutoksen oli kouriintuntuvaa.⁵⁰

Kesäkuun 2013 vaaleissa CPP:n osuus äänistä laski ensi kerran sitten vuoden 1993. Puolueen paikat parlamentissa laskivat 90:stä 68:aan, ja CNRP sai 55 paikkaa. Tämä tuli CPP:lle yllätyksenä, ja tuloksen julkistamista viivästyttiin, mikä sai CNRP:n syyttämään hallitusta vaalivilpistä. Se julisti parlamenttiboikotin ja sai aikaan ennennäkemättömän laajoja protesteja, jotka jatkuivat kuukausien ajan erityisesti Phnom Penhin Freedom Park -aukiolla.⁵¹ Vuoden loppupuolella vaateteollisuuden työntekijöiden minimipalkkaprotestit levisivät yleislakoksi, ja hallitus turvautui pakkotoimiin estääkseen protestiliikkeiden yhdistymisen. Työntekijöiden mielenosoitus murskattiin väkivaltaisesti. Viisi ihmistä kuoli sotilaspoliisien

luoteihin ja kymmeniä loukkaantui. Myös Freedom Park suljettiin. Heinäkuussa 2014, pitkien neuvottelujen jälkeen maan kansalliskokous saatiin toimivaltaiseksi, kun CPP myöntyi mielenosoituksissa pidätettyjen CNRP:n kansanedustajien vapauttamiseen sekä senaatin toimintaan ja vaaleihin liittyviin uudistuksiin.⁵²

Monelle kambodžalaiselle tilanne oli uuden ajan alku. CPP vaihtoi ministereitä ja panosti lisää terveys- ja koulutussektorille. Vaateteollisuuden palkkoja nostettiin vuoden 2014 lopussa 80 dollarista 128:aan ja sen jälkeen uudelleen vuosittain. Maaomaisuuden yksityistämiset jäädytettiin.⁵³ Puolueen sisällä alettiin panostaa nuoriin nostamalla esiin uusia kasvoja – erityisesti Hun Senin lapsia. Osoittaakseen hyvää tahtoaan Hun Sen armahti vangitut protestijohtajat. Näiden syytteet pidettiin kuitenkin voimassa ikään kuin varoituksena otteen kiristymisestä. Vuodesta 2014 alkaneen kaksoisstrategian toinen puoli kutisti opposition toimintatilaa. Vuosina 2015 ja 2016 säädettiin kansalaisyhteiskunnan vapauksia radikaalisti rajoittavat kansalaisjärjestölaki ja ammattiyhdistyslaki. Vuoden 2016 aikana vangittiin useita ihmisoikeusaktivisteja, ja halitusta arvostellut poliittinen kommentaattori Kem Ley murhattiin keskellä sunnuntaipäivää Phnom Penhin keskustassa. Toiveikas tunnelma alkoi hiipua.

POLIITTINEN ILMAPIIRI VIILENEE

Edellisten vaalien yllätyksestä selvittyään CPP pyrki ottamaan tilanteen hallintaansa ennen vuoden 2018 vaaleja. Kesäkuun 2017 paikallisvaaleissa se säilytti asemansa suurimpana puolueena mutta menetti valta-asemansa perustan, kontrollin maaseudun paikallispolitiikasta. CPP reagoi ajamalla opposition alas loppuvuodesta 2017. CNRP:n puheenjohtaja Kem Sokha pidätettiin syytettynä valtionpetturuudesta ja salaliitosta ”ulkoisen vallan” (Yhdysvaltain) kanssa ja hänen edeltäjänsä Sam Rainsy karkotettiin virallisesti. Marraskuussa 2017 korkein tuomioistuin määräsi CNRP:n lakkautettavaksi, ja puolueen 118 vaalein valittua edustajaa suljettiin politiikan ulkopuolelle viideksi vuodeksi. Itsenäinen media

hiljennettiin perumalla Radio Free Asian ja Voice of American khmerinkielisten toimitusten ja kymmenien muiden radioasemien toimitukset. 1990-luvulta lähtien toimineet kriittiset englanninkieliset sanomalehdet asetettiin syytteeseen veropetoksista. Yhdysvaltalainen demokratiahankkeita toteuttanut kansalaisjärjestö menetti toimitilunsa, ja kambodžalaisia kansalaisyhteiskunnan edustajia haastettiin oikeuteen.⁵⁴

Yhdysvallat, EU ja useat muut maat esittivät huolestuneita kannanottoja ja peruivat tukensa heinäkuun 2018 vaaleille. Vaalit järjestettiin länsimaiden kritiikkiä suuremmin huomioimatta. Parlamentti antoi hallitukselle yksinoikeuden valvoa vaaleihin liittyvää uutisointia, ja asevoimat osallistui niiden valvontaan. CPP sai vaaleissa 77 prosenttia äänistä ja kaikki parlamenttipaikat.⁵⁵

Muutostoiveet Kambodžassa haihtuivat ilmaan. Kambodžalainen kansalaisyhteiskunta oli ollut pitkään riippuvainen kansainvälisestä tuesta, ja toiveet kohdistuivat nytkin kansainväliseen painostukseen. Hun Sen viitasi kuitenkin kintaalla länsimaiden kritiikille. Hänen mukaansa Kambodžan ei tarvitse sietää puuttumista kansalliseen suvereniteettiinsa, sillä maa ei enää tarvitse lännen tukea.⁵⁶ Kiinasta on tullut Kambodžan tärkein taloudellinen kumppani, ja toisin kuin länsimaat Kiina ei puutu siihen, miten maata johdetaan. Se on merkittävin ulkomainen investoija sekä tärkein avun- ja lainanantaja. Kiinasta tulee jopa 70 prosenttia teollisuuden investoinneista, ja maan hallituksen tuki ja lainat muodostivat yli kolmanneksen Kambodžan saamasta kahdenvälisestä tuesta vuonna 2016, mikä on moninkertainen määrä suhteessa Yhdysvaltain tukeen. Peräti 70 prosenttia Kambodžan teistä ja silloista on Kiinan rahoittamia, ja Kiina on Kambodžan asevoimien suurin tukija. Beijing antaa Kambodžalle myös diplomaattista tukea, kun maata painostetaan ihmisoikeuskysymyksissä. Kiinalaisten sijoittajien läsnäolo antaa eliitille poliittista arvovaltaa ja rahaa klientelismin pyörittämiseen.⁵⁷

Vastalahjana Kambodžan hallitus edistää ja suojaa kiinalaisten valtionyritysten investointeja Kambodžassa sekä Kiinan strategisia intressejä alueella. Kambodža on myös puolustanut Kiinaa Aseanin

kokouksissa Etelä-Kiinan merta koskevassa kiistassa. Se on vesittänyt järjestön yhteiset, Kiinan aluevaatimuksia vastustavat kannanotot. Kambodža tarjoaa Kiinalle myös väylän Kaakkois-Aasian alueelle, jossa Kiinaa kiinnostavat luonnonvarat ja mahdollisuudet energiainvestointeihin, erityisesti vesivoimaan.⁵⁸

Kambodža on kuitenkin hyvin riippuvainen vaateollisuudesta, jonka merkittävimmät vientimarkkinat ovat lännessä. Vaalien jälkeen lokakuussa 2018 EU ilmoitti Kambodžan menettävän Everything But Arms -sopimuksen tuomat tullihelpotukset, ellei demokratian ja ihmisoikeuksien tila parane. Näin koviin sanktioihin on aiemmin suhtauduttu varauksella. Teollisuuden alasajon vaikutukset kohdistuisivat suoraan vaateyöntekijöihin ja tavalliisiin kansalaisiin aasialaisten sijoittajien siirtäessä tehtaansa nopeasti muualle. Sanktiot eivät suoraan vahingoittaisi eliitin asemaa mutta saattaisivat sen sijaan vahvistaa Hun Senin länsimaihin kohdistamaa kritiikkiä. Nähtäväksi jää, jatkaako Kambodžan johto avoimen autoritarismin tiellä luottaen Kiinan tukeen ja Aasian maiden markkinoiden kasvuun, vai pyrkiikö se palauttamaan näennäisen monipuoluejärjestelmän, jossa oppositiolla ei ole todellista valtaa. Työntekijöiden oikeuksista monet kambodžalaiset ovat jo aiemmin sanoneet, että maan johto pyrkii Vietnamin tai Kiinan malliin, jossa työntekijöiden oikeudet ja järjestäytymisen vapaus (sekä muut demokraattiset oikeudet) ovat periaatteessa voimassa mutta ammattiliitot käytännössä hallituksen kontrolloimia.

RISTIRIITAINEN KEHITYS

Ensimmäisiä monipuoluevaaleja seurannut neljännesvuosisata oli Kambodžassa yhteiskunnallisen vakauden ja talouskasvun aikaa. Kylmän sodan päättymistä seurannut kehitysoptimismi näyttäisi kuitenkin osoittautuneen ennenaikaiseksi. Demokratian sijaan maassa vallitsee uuspatrimonialistinen, autoritaarinen hallintomalli. Se perustuu epävirallisten valta- ja lojaalisuusverkostojen voimaan, joita valtiolta ylläpitää julkisilla varoilla. Tilanne kertoo vallanpitäjien onnistuneesta poliittisesta strategiasta oman

asemansa säilyttämiseksi. Kambodžan kääntyminen kohti avointa autoritarismia on herättänyt laajempaa keskustelua länsimaisen liberaalidemokratian kultakauden päättymisestä ja Kiinan vaikutusvallan kasvusta niin Kaakkois-Aasiassa kuin globaalistikin.

Vaatetyöntekijät sekä heidän toiveensa hyvinvoinnista ja kehityksestä kuvastavat Kambodžan talouskasvun myötä kasvaneita odotuksia ja jännitteitä. Palkkoihin ja työolosuhteisiin tyytymättömien työntekijöiden järjestäytyminen, itsenäisen ammattiyhdistysliikkeen vahvistuminen ja vaatimukset yhteiskunnallista oikeudenmukaisuudesta uhkaavat *status quota* ja CPP:n valta-asemaa. Ne ovat seurausta talouskasvun epätasaisesti jakautuvista tuloksista ja eriarvoisuudesta. Uuden sukupolven muutostoiveet konkretisoituivat vuoden 2013 vaaleissa ja niitä seuranneissa mielenosoituksissa. Kambodžan mallin sisäinen ristiriita – demokratian heikkous – tuli kuitenkin ilmeiseksi, kun oppositio ja kansalaisyhteiskunta ajettiin alas ennen vuoden 2018 vaaleja.

Myös länsimaiden ajaman talousmallin ja ihmisoikeusvaatimusten välillä on ristiriitoja. Talouskasvun hedelmien tasa-arvoisempaa jakoa vaativien yhteiskunnallisten liikkeiden vahvistuminen saattaa olla haitaksi köyhän maan kilpailukyvyllle globaalissa taloudessa. Globaalien tuotantoketjujen logiikka perustuu eroille tuotantokustannuksissa, palkkatasossa sekä työmarkkinoiden ja työntekijöiden oikeuksien sääntelyssä eri alueiden välillä. Tuotanto etsiytyy sinne, missä kustannukset ovat matalat ja olosuhteet vakaat. Näin ei useinkaan ole siellä, missä työntekijöiden oikeus järjestyä ja vaatia parempia palkkoja tarvittaessa lakkoilemalla toteutuu. Palkkojen ja muiden tuotantokustannusten nousu Aasiassa on jo ajanut joitakin vaatemarkkeja etsimään suotuisampia olosuhteita muun muassa Afrikan maista.

**VASTUULLISTA VAATETEOLLISUUTTA?
KEHITYSMALLIN RISTIRIITOJA KAMBODŽASSA**

1. Kiernan 2008; Chandler 2008.
2. Strangio 2014.
3. Gottesman 2002.
4. Gottesman 2002; Strangio 2014.
5. Mt.
6. Front Uni National pour un Cambodge Indépendant, Neutre, Pacifique, et Coopératif.
7. Roberts 2002.
8. Strangio 2014; Hughes 2003.
9. Hughes & Un 2011.
10. OECD 2017.
11. OECD 2018.
12. Maailmanpankki (ei päivätty).
13. Aasian kehityspankki 2014.
14. CSES 2014.
15. Maailmanpankki 2017b.
16. CDHS 2014.
17. UNDP 2015.
18. Aasian kehityspankki 2014.
19. Strangio 2014.
20. Heder 2005; Roberts 2002.

21. Strangio 2014.
22. Pak ym. 2007; Hughes & Un 2011; Morgenbesser 2017b; Norén-Nilsson 2016.
23. Alun perin Max Weberin kuvaama perinteisen ei-rationaalisen, ei-modernin vallan malli, jossa valta perustuu henkilökohtaiseen kykyyn jakaa resursseja ja palveluksia. Statukseltaan korkeampi henkilö (*patron*) käyttää vaikutusvaltaansa ja resurssejaan antaakseen suojelua ja etuja statukseltaan alemmalle henkilölle ("klientille"), joka vastavuoroisesti antaa tukensa ja palveluksia. (Scott 1977, siteerattu teoksessa Pak ym. 2007, 32.)
24. Jacobsen & Stuart-Fox 2013; Coventry 2017; Kent 2006.
25. Chandler 2008; Morgenbesser 2017b; Pak ym. 2007; Jacobsen & Stuart-Fox 2006.
26. Norén-Nilsson 2015; 2016; Pak ym. 2007, Eng & Hughes 2017.
27. Strangio 2014; Morgenbesser 2017a.
28. Eng & Hughes 2017; Pak ym. 2007; Craig & Pak 2011; Un 2015; Norén-Nilsson 2016, 73.
29. Morgenbesser 2017b; Norén-Nilsson 2016.
30. Verver & Dahles 2015; Morgenbesser 2017b.
31. McCarthy & Un 2017; Morris 2017.
32. Hughes & Un 2011.
33. Öjendal & Kim 2006.
34. Springer 2010, 2011.
35. Ear 2012.
36. Hughes 2003.
37. Polaski 2006.
38. BFC 2016.
39. OECD 2017.
40. Workers Rights Consortium 2013.
41. HRW 2015; Lawreniuk & Parsons 2018.
42. HRW 2015.
43. Salmivaara 2018.
44. Arnold 2013.
45. Hughes 2007.
46. Salmivaara 2018.
47. Strangio 2014.
48. UNDP 2015.
49. Eng & Hughes 2017.
50. Hughes 2015; Norén-Nilsson 2016; Un 2015.
51. Hughes 2015; Morgenbesser 2017b.
52. Un 2015.
53. Eng & Hughes 2017.
54. Norén-Nilsson 2018.
55. Hutt 2018.
56. Prak Chan Thul 2017.
57. Chheang 2017.
58. Mt.